

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΤΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ NATURA 2000. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΙΣΑΒΟΥ (ΟΣΣΑ)

Π. Κατσιμπίρη¹, Γ. Ευθυμίου², Β. Δέτσης¹, Α. Σκορδίλης³

¹ Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας, katsimpiri_p@gnto.gr, detsis@hua.gr

² ΤΕΙ Λάρισας, Παράρτημα Καρδίτσας, Τμήμα Δασοπονίας & Διαχείρισης Φ.Π., Τέρμα Μαυρομιχάλη, 43100, Καρδίτσα, efthimiou@teilar.gr

³ Greenways Αρχιτεκτονική Τοπίου ΕΠΕ, Αθήνα askordilis@otenet.gr

Περίληψη

Με την ενσωμάτωση της Κοινής Αγροτικής Παραγωγής (Κ.Α.Π.) στον αγροτικό τομέα, έχουν επέλθει σημαντικές αλλαγές στην ελληνική ύπαιθρο, με κυριότερες τη συρρίκνωση του πληθυσμού και την εγκατάλειψη της αγροτικής παραγωγής, ιδιαίτερα στις ορεινές Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές (ΛΕΠ). Αυτό έχει οδηγήσει σε αλλαγές στη χρήση της γης, του τοπίου και της βιοποικιλότητας. Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να εντοπίσει τα προβλήματα της ορεινής περιοχής του Κίσαβου με έμφαση στους οικισμούς Αμπελακίων, Τεμπών και Σπηλιάς, και να διατυπώσει μια ολοκληρωμένη αναπτυξιακή πρόταση στη βάση: α) της ανάδειξης και αξιοποίησης των τοπικών πλεονεκτημάτων και β) της παράλληλης συμπληρωματικής διασύνδεσής τους με τον ευρύτερο χώρο. Με βάση τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης, η διαχείριση της προστατευόμενης περιοχής του Κίσαβου στοχεύει στην κοινωνικο-χωρική αριστοποίηση της ανάπτυξης. Η εργασία χρησιμοποιεί ως μεθοδολογικά εργαλεία α) την προσέγγιση «εκ των κάτω» («bottom-up») μέσω συνεντεύξεων με πληροφοριοδότες κλειδιά και συμπλήρωσης ερωτηματολογίου και β) την ποιοτική ανάλυση των στατιστικών δεδομένων. Η εργασία καταλήγει σε ορισμένες προτάσεις ανάπτυξης της ορεινής περιοχής και ειδικότερα των τομέων της βιολογικής γεωργίας, κτηνοτροφίας και του τουρισμού.

Λέξεις κλειδιά: Διαχείριση ορεινών περιοχών, Natura 2000, Κίσαβος

Εισαγωγή και τοποθέτηση του προβλήματος

Το οικολογικό δίκτυο Natura 2000 είναι ένα δίκτυο περιοχών που προέκυψε από τις οδηγίες των οικοτόπων και της ορνιθοπανίδας και αποτελείται από δύο κατηγορίες περιοχών: α) Τις «Ζώνες Ειδικής Προστασίας (ΖΕΠ)» (Special Protection Areas - SPA) για την Ορνιθοπανίδα, όπως ορίζονται στην Οδηγία 79/409/ΕΚ «για τη διατήρηση των άγριων πτηνών» και β) Τους «Τόπους Κοινοτικής Σημασίας (ΤΚΣ)» (Sites of Community Importance - SCI) όπως ορίζονται στην Οδηγία 92/43/ΕΟΚ. Για τον προσδιορισμό των ΤΚΣ λαμβάνονται υπόψη οι τύποι οικοτόπων και τα είδη των Παραρτημάτων Ι και ΙΙ της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ καθώς και τα κριτήρια του Παραρτήματος ΙΙΙ αυτής. Σήμερα η Ελλάδα έχει εντάξει στο δίκτυο Natura 2000 συνολικά 443 περιοχές, από τις οποίες 202 έχουν χαρακτηριστεί ως Ζώνες Ειδικής Προστασίας (ΖΕΠ) και 241 ως Τόποι Κοινοτικής Σημασίας (ΤΚΣ) σύμφωνα με το ΦΕΚ 1495/06-09-2010.

Στο πλαίσιο της διαχείρισης του δικτύου NATURA 2000, απαιτούνται δράσεις που αφορούν: α) στο σχεδιασμό διαχείρισης, στη διοίκηση και στη διατήρηση των σχετικών

με το δίκτυο υποδομών β) στη διαχείριση και στην παρακολούθηση και γ) σε δαπάνες επενδύσεων (Μιγκίρος κ.ά., 2008).

Μεγάλος αριθμός των περιοχών του δικτύου περιλαμβάνει ηπειρωτικές περιοχές ορεινού χαρακτήρα και μειωμένου πληθυσμού, από τη φύση τους μειονεκτικές όσον αφορά τις δυνατότητες και επιλογές ανάπτυξής τους. Αυτά τα φυσικά και κοινωνικά μειονεκτήματα τις καθιστούν Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές (ΛΕΠ) σύμφωνα με τους Παπαδόπουλο και Λιαρίκο (2004). Το διαχειριστικό σχέδιο μιας προστατευόμενης περιοχής οφείλει να συνδυάσει πιθανούς αντικρουόμενους στόχους όπως η διατήρηση της φύσης, η προστασία των υδάτινων πόρων, ο τουρισμός, η αναψυχή, η βόσκηση κλπ. (Σταματιού 2006). Επομένως η διατηρήσιμη ανάπτυξη αυτών των προστατευόμενων περιοχών προϋποθέτει τη διαφύλαξη της φυσιογνωμίας τους, των χρήσεων γης και τη συγκράτηση του πληθυσμού μέσω ενός σύνθετου πλέγματος δραστηριοτήτων που προωθεί την πολυλειτουργική απασχόληση.

Το θέμα της στρατηγικής σύνδεσης μεταξύ ποικίλων δραστηριοτήτων κρίνεται θεμελιώδες για τη διατήρηση του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος, όπως υποστηρίζει ο Porter, επειδή η αντιγραφή μιας αλληλοσυνδεδεμένης σειράς δραστηριοτήτων είναι πολύ δυσκολότερη από την αντιγραφή μιας συγκεκριμένης δραστηριότητας εκ μέρους του ανταγωνιστή (Cawley and Gillmor, 2007).

Στο πλαίσιο της πολυλειτουργικότητας, οι Θεοδωροπούλου και Αποστολόπουλος (2003), προτείνουν συνδυασμό οικο-αγροτουρισμού και βιολογικής γεωργίας, ενώ ο Αλέγρας (2003), ένα μίγμα τουρισμού, βιολογικής γεωργίας και κτηνοτροφίας, παραδοσιακών προϊόντων με παράλληλη αξιοποίηση βιομάζας, οι Τσάρτας κ.ά. (2004) και Soliva (2007), υποστηρίζουν τη λειτουργική διασύνδεση της τουριστικής ανάπτυξης με τους τοπικούς κλάδους της οικονομίας, ενώ η Ανθοπούλου (2004), το συνδυασμό παραδοσιακών προϊόντων διατροφής και αγροτουρισμού. Οι Fleicher and Tchetchik (2005) διαπιστώνουν ότι μια εταιρία παραγωγής αγροτικών ειδών και τουριστικών υπηρεσιών χρησιμοποιεί τους παραγωγικούς της συντελεστές πιο αποτελεσματικά στο τουριστικό προϊόν, επιβεβαιώνοντας έτσι την άποψη ότι η πολυλειτουργικότητα αποτελεί ένα αναπτυξιακό εργαλείο που ευνοεί οικονομικές ευκαιρίες και συνέργιες (Marsden and Sonnino, 2008). Τη σημασία της ελληνικής κτηνοτροφίας ιδιαίτερα για τις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές τονίζουν οι Λουλούδης κ.ά. (2004), και προτείνουν τη σύνδεση της ορεινής κτηνοτροφίας με την τυροκομία για την προσφορά παραδοσιακών προϊόντων υψηλής ποιότητας με ονομασία προέλευσης. Σύμφωνα δε με το Λαμπριανίδη (2004), το 70% των προϊόντων ΠΟΠ/ΠΓΕ προέρχεται από ορεινές περιοχές.

Ειδικότερα για τις περιοχές Natura 2000, οι Stoate et al. (2009), θεωρούν ζωτικής σημασίας ένα ειδικό καθεστώς υποστήριξης για την προστασία τους και συσχετίζουν τις Λιγότερες Ευνοημένες Περιοχές (ΛΕΠ) με τις περιοχές Natura 2000. Το ενδιαφέρον στην άποψη αυτή είναι ότι οι περιοχές του δικτύου μπορούν να ταξινομηθούν ως ΛΕΠ, προκειμένου να αντισταθμιστούν μειονεκτήματα που προκύπτουν από περιορισμούς που σχετίζονται με το καθεστώς προστασίας και επομένως να καταστούν επιλέξιμες για επιδοτήσεις.

Είναι σημαντικό πάντως να αντιληφθούμε ότι, το συνολικό αναπτυξιακό έλλειμμα των ορεινών, μειονεκτικών περιοχών δεν μπορεί να λυθεί στην περίπτωση που ο τουρισμός προωθείται ως μονοκαλλιέργεια. Στο πλαίσιο όμως της πολυλειτουργικότητας, αποτελεί μια ενδεχόμενη δραστηριότητα που μπορεί να διαφοροποιήσει τις επιλογές διαβίωσης

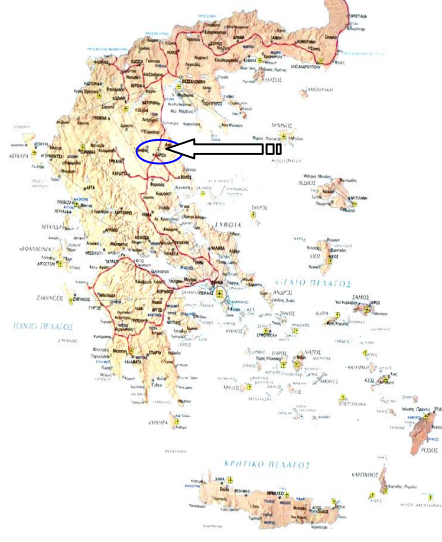
ενισχύοντας το βιοπορισμό των εμπλεκομένων ατόμων (Iorio and Corsale, 2010), την ευκαιρία για συνδυασμό εισοδήματος από τον τουρισμό με πιο οικολογικές αγροτικές πρακτικές (Yang et al. 2009, Tao and Wall 2009) ή μια διαφοροποιημένη στρατηγική για την αγροτική οικονομία, η οποία θεωρεί τους αγροτικούς πόρους σαν ένα πολύπλευρο περιβάλλον, ικανό να φιλοξενήσει ένα ευρύ φάσμα χρήσεων και αξιών τα οποία ανταγωνίζονται με άλλες χρήσεις και αξίες (Liu, 2006).

Η ορεινή περιοχή του Κίσαβου ανήκει στις Λ.Ε.Π περιοχές και παρά την πολιτισμική κληρονομιά και την πλούσια βιοποικιλότητα που διαθέτει, αντιμετωπίζει κοινά προβλήματα με τις υπόλοιπες ορεινές περιοχές της χώρας.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η αναζήτηση μιας εναλλακτικής πρότασης και η παρέμβαση αναπτυξιακού χαρακτήρα σε μια περιοχή του δικτύου Natura 2000.

Περιοχή Έρευνας

Ως περιοχή έρευνας επιλέχθηκε η περιοχή του Ν.Δ. Κίσαβου με έμφαση στους οικισμούς Αμπελάκια, Τέμπη και Σπηλιά, (Χάρτης I και II).

Χάρτης I & II: Χάρτης Περιοχής έρευνας

Map I & II: Study area

Πηγή: Προσαρμοσμένο από τους Μιγκίρος κ.ά.(2008) & Παλούμπης και Σιδηρόπουλος (2003)

Στον ορεινό όγκο του Κίσαβου υπάρχουν τρεις θεσμοθετημένες περιοχές του ευρωπαϊκού δικτύου Natura 2000 : Αισθητικό Δάσος Όσας (GR1420003), Αισθητικό Δάσος Κοιλιάδας Τεμπών (GR1420005) και Όρος Όσα (GR1420007).

Η βιοποικιλότητα της περιοχής έρευνας είναι υψηλή και συνίσταται σε:

- Χλωρίδα της περιοχής

Στο Αισθητικό Δάσος Κοιλιάδας Τεμπών απαντώνται σπάνια είδη όπως η *Centaurea graeca subsp. ceccariniana* (ενδημικό της Κεντρικής Ελλάδας), η *Campanula thessala* (ενδημικό της Θεσσαλίας), το *Allium heldreichii* και είδος *Sedum*.

Στο Αισθητικό Δάσος Όσσα που χαρακτηρίζεται ως Ειδική Ζώνη Διατήρησης (SCI), αλλά και στο Όρος Όσσα (GR 1420007) που είναι χαρακτηρισμένο ως Ζώνη Ειδικής Προστασίας (SPA) απαντώνται αρκετά ενδημικά είδη φυτών όπως τα *Silene multicaulis ssp. genistifolia*, *Teucrium chamaedrys ssp. olympicum* (σπάνιο ενδημικό της Κεντρικής Ελλάδας), *Ephedra major procera*, *Alium heldreichii* (ενδημικό της Βόρειας και Κεντρικής Ελλάδας), *Centaurea ossea*, *Viola athois*, *Erodium absinthoides* αλλά και ενδημικά της Βαλκανικής όπως τα *Lamium garganicum ssp. striatum*, *Viola rausii*, *Astragalus lacteus*, *Gallium degenii*, *Festuca koritnicensis* και *Aesculus hippocastanum*.

- Πανίδα της περιοχής

Στο Αισθητικό Δάσος Κοιλιάδας Τεμπών υπάρχουν περισσότερα από 20 είδη της ορνιθοπανίδας που ανήκουν στα παραρτήματα της Οδηγίας 409/79. Στα νερά του Πηνεϊού έχουν καταγραφεί 13 είδη ψαριών εκ των οποίων, το μουστακάτο (*Barbus barbusthessalus*) και ο θεσσαλογωβός (*Knipowitschia thessale*) είναι εύρωτα και ζουν μόνο στον Πηνεϊό, όπου και η βίδρα (*Lutra lutra*), είναι ακόμα παρούσα.

Το δασικό σύμπλεγμα Όσσα χαρακτηρίζεται επίσης από την παρουσία μεγάλων θηλαστικών όπως λύκος (*Canis lupus*), αγριόγιδο (*Rupicapra rupicapra*), αγριόχοιρος (*Sus scrofa*), τα οποία προστατεύονται από διεθνείς συμβάσεις (Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (Ε.Μ.Π.)- <http://www.filotis.gr>, Παλούμπης και Σιδηρόπουλος, 2003).

- Δημογραφικά και ιστορικά στοιχεία

Ο ιστορικός οικισμός των Αμπελακίων ευρίσκεται στα ΒΑ του Νομού Λάρισας και απέχει 34km. από την πρωτεύουσα του Νομού. Το χωριό είναι χτισμένο στις βορειοδυτικές πλαγιές της Όσσα (Κίσαβου) πάνω από την κοιλάδα των Τεμπών, σε υψόμετρο 390m. Οι μόνιμοι κάτοικοι των Αμπελακίων είναι 250 και ασχολούνται κυρίως με την καλλιέργεια αμπελιών, οπωροφόρων δέντρων και με την κτηνοτροφία.

Τα Τέμπη* είναι μικρός οικισμός κτισμένος στους πρόποδες του Κίσαβου και αριθμεί 60 κατοίκους (Μάρτιος 2001, Ε.Σ.Α), αλλά οι μόνιμοι κάτοικοι δεν ξεπερνούν τους 30. Ενώσει της απομάκρυνσης του εθνικού οδικού δικτύου, η κομβική θέση του οικισμού επί του άξονα Βορρά-Νότου αποτελεί πρόκληση για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη της περιοχής. Οι οικισμοί των Τεμπών και των Αμπελακίων είναι κηρυγμένοι παραδοσιακοί οικισμοί (Υ.Α. Α/Φ31/377/36/30.8.74 - ΦΕΚ 855/Β/4.9.74). Η ιστορική και πολιτισμική σημασία του οικισμού των Αμπελακίων είναι διεθνώς αποδεκτή λόγω του πρώτου συνεταιρισμού που λειτούργησε εκεί στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και αποτελεί τμήμα του δικτύου «...των Ελλήνων οι Κοινότητες...» (Γσούκας, 2001)

Ο οικισμός της Σπηλιάς ευρίσκεται στο Νότιο τμήμα του Κίσαβου, σε υψόμετρο περίπου 800μ., απέχει 33km από τη Λάρισα, και περίπου 18km από τα Αμπελάκια. Ο πληθυσμός του οικισμού αποτελείται από 326 κατοίκους (Μάρτιος 2001, Ε.Σ.Α) αλλά οι μόνιμοι κάτοικοι δεν ξεπερνούν του 50.

Μεθοδολογία

Κατεβλήθη προσπάθεια να υιοθετηθούν συμμετοχικές διαδικασίες δεδομένου ότι η αποτελεσματική συμμετοχή ενισχύει τους συμμετέχοντες να δεσμευτούν σε

* Με το Νόμο 3852/2010 (Καλλικράτης) η Σπηλιά, τα Αμπελάκια και τα Τέμπη υπάγονται πλέον στο Δήμο Τεμπών με έδρα το Μακρυχώρι και ιστορική έδρα τα Αμπελάκια

αναπτυξιακές επιλογές για το μέλλον και επιτρέπει την ενσωμάτωση της τοπικής γνώσης στις προτάσεις (Pavlikakis and Tsihrintzis, 2006).

Η έρευνα πεδίου βασίστηκε σε συνδυασμό συνεντεύξεων από επαγγελματίες και δημόσιους υπάλληλους και συμπλήρωσης ερωτηματολογίου από τους κατοίκους.

Υιοθετήθηκε η ποιοτική μέθοδος συλλογής δεδομένων (Κομίλης και Βαγιονής, 2000), καθώς επιτρέπει στον ερευνητή να μελετήσει ειδικά επιλεγμένα θέματα, να καταγράψει εμπειρίες ατόμων, να επιλέξει ορισμένες περιπτώσεις και να προχωρήσει σε μεγάλο βάθος και βαθμό λεπτομέρειας.

Ως μορφή συνέντευξης με τους πληροφοριοδότες- κλειδιά (key-informants) επιλέχθηκε εκείνη της μια προς μια ημι-δομημένης συνέντευξης, λόγω της ευελιξίας και της προσαρμοστικότητας στο συνεντευξιαζόμενο και στις απαντήσεις του (Zorpi and Lai, 2010).

Πραγματοποιήθηκαν συνολικά 12 συνεντεύξεις και συμπληρώθηκαν 48 ερωτηματολόγια (περίπου το 1/6 του μόνιμου πληθυσμού). Η στατιστική επεξεργασία πραγματοποιήθηκε μέσω του προγράμματος STATGRAPHICS.

Αποτελέσματα – Συζήτηση

Από την ανάλυση των στοιχείων προέκυψε ότι το 54,17% θεωρεί την κτηνοτροφία και το 43,75% τη γεωργία-δασοκομία-μελισσοκομία, ως τομείς με μέλλον στην περιοχή. Στο πλαίσιο της διερεύνηση νέων ευκαιριών απασχόλησης, η προοπτική ανάπτυξης του τουρισμού απέσπασε ποσοστό της τάξης του 91,67%.

Παρά τη συμμετοχή των κατοίκων σε σεμινάρια επαγγελματικής κατάρτισης (43,75%), μόνο το 31,25% εξ αυτών σκέπτεται να ασχοληθεί με ένα διαφοροποιημένο αγροτικό προϊόν (ολοκληρωμένη, βιολογική γεωργία, νέοι αγρότες κτλ.). Το γεγονός αυτό οφείλεται α) αφενός μεν στην ηλικιακή κλάση των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα, (από το 18,75% των απασχολούμενων μόνο το 4,17% είναι κάτω των 40 ετών), ενώ από το 31,25% που ενδιαφέρεται να ασχοληθεί με κάποια εναλλακτική αγροτική δραστηριότητα, το 10,42% είναι κάτω των 40 ετών και β) αφετέρου στο επίπεδο μόρφωσης, καθώς το ποσοστό των αποφοίτων 3βάθμιας εκπαίδευσης ανέρχεται στο 8,33% μεταξύ αυτών που σκοπεύουν να ασχοληθούν με κάποια εναλλακτική αγροτική δραστηριότητα.

Το επίπεδο μόρφωσης επισημαίνεται και από την Τζίκα (2009), η οποία αναφέρει ότι οι μορφωμένοι και καταρτισμένοι αγρότες έχουν περισσότερες δυνατότητες να ενημερωθούν για καινούργιες τεχνικές διαχείρισης της εκμετάλλευσης και στη συνέχεια να τις υιοθετήσουν.

Την παραγωγή εναλλακτικών γεωργικών προϊόντων και την αξιοποίηση της βιομάζας υποστηρίζει ο Αλέγρας, (2003), μέσω της ενθάρρυνσης της βιολογικής γεωργίας και κυρίως της βιολογικής κτηνοτροφίας. Ειδικότερα η Θεσσαλία, υποστηρίζει ο Λαδιάς (2006), ευνοεί την ανάπτυξη επιχειρηματικότητας στο χώρο των βιολογικών γεωργικών επιχειρήσεων και αναδιαρθρωμένων καλλιεργειών, αλλά σοβαρά προβλήματα που σχετίζονται με τη διακίνηση και τη διάθεση των βιολογικών προϊόντων περιορίζουν την περαιτέρω ανάπτυξη (Διαγνωστική Έκθεση Βιολογικής Γεωργίας 2003 στο <http://www.thessalia.gr>, Σαρρή κ.ά. 2006).

Το πρόβλημα όμως της διαφοροποίησης της αγροτικής παραγωγής δεν εστιάζεται μόνο στο τρόπο παραγωγής (βιολογικής ή μη), αλλά και στην καλλιέργεια νέων ειδών που

έχουν εγκαταλειφθεί ή δεν έχουν ακόμα αναγνωρισμένη αξία, καθώς η παραγωγή τους είναι τοπική και προορίζεται συνήθως για οικιακή χρήση. Το τελευταίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό διότι οι συγκεκριμένες μικροκλιματικές συνθήκες και η τοπογραφία κάνουν συνήθως το προϊόν μοναδικό.

Επιπλέον η γεωργία μπορεί να θεωρηθεί σαν εργαλείο προστατευτικής διαχείρισης και διατήρησης της βιοποικιλότητας (Soliva et al., 2008).

Όσον αφορά στη δασοπονία, προτεραιότητα πρέπει να δοθεί στο σαφές νομικό πλαίσιο, στην πρόληψη και όχι στην καταστολή των προβλημάτων, στην ανάπτυξη συστημάτων παρακολούθησης των δασικών εκτάσεων, στην ενημέρωση των πολιτών ως προς τις δασοπονικές μεθόδους (Kassioumis et al., 2004) και ως προς την αξία του δάσους ως υποστηρικτή βιολογικών και οικολογικών διεργασιών (Ντάφης 2000, Παπαγεωργίου 2001), καθώς και στη συμπερίληψη νέων οικονομικών πόρων (βιομάζα, οργανωμένη αναψυχή κλπ.).

Την ίδρυση αγροτικού συνεταιρισμού υποστηρίζει το 75%, με μεγαλύτερη αποδοχή στις ηλικίες άνω των 51 ετών (93,76%) και μεταξύ 18–40 ετών, ενώ ένα ποσοστό 79,17% επιθυμεί να συμμετάσχει στη διαχείριση της προστατευόμενης περιοχής. Το θέμα της δικτύωσης (networking) και των συσπειρώσεων (clustering) είναι καθοριστικό, καθώς λόγω οικονομικών κλίμακας, προκύπτουν οφέλη τόσο στην παραγωγή και στην προώθηση προϊόντων και υπηρεσιών, όσο και στη μείωση του κόστους συναλλαγής μεταξύ των δρώντων (Magnani and Struffi, 2009)

Κατά τη διερεύνηση των ενδογενών πλεονεκτημάτων στα οποία μπορεί να βασισθεί η τουριστική ανάπτυξη στην περιοχή, το δείγμα αξιολογεί τον πολιτισμό, την ιστορία και την παράδοση σε ποσοστό 70,83%, και το φυσικό περιβάλλον/αισθητική σε ποσοστό 62,50%.

Τις θετικές επιπτώσεις του πολιτισμικού τουρισμού υποστηρίζουν οι Αποστολόπουλος και Σδράλη (2009), επισημαίνοντας ότι αποτελεί εργαλείο βιώσιμης τοπικής ανάπτυξης κυρίως των μειονεκτικών περιοχών καθώς προσφέρει ευκαιρίες για έλξη ταξιδιωτών υψηλού μορφωτικού επιπέδου, οικονομικά εύπορων, με τάση στη μεγάλη διάρκεια παραμονής εκτός περιόδων τουριστικής αιχμής.

Προτάσεις

Για την κατάθεση των προτάσεων ελήφθησαν υπόψη, πέραν των υφιστάμενων περιφερειακών και τομεακών μελετών, έρευνες για αντίστοιχες περιοχές της Ελλάδας (Soliva et al., 2008) καθώς και τα αποτελέσματα της διεξαχθείσας έρευνας, τα οποία σε γενικές γραμμές συνάδουν με άλλες έρευνες προστατευόμενων περιοχών (Christopoulou and Tsachalidis, 2004, Pavlikakis and Tsihrintzis, 2006).

Πρωτογενής και Δευτερογενής Τομέας

Σύμφωνα με τη μελέτη των Μιγκίρος κ.ά. (2008) τα εδάφη της περιοχής του Κίσαβου ευνοούν τη δασοπονία και τη λιβαδοπονία. Οι υψηλές ενισχύσεις που δίνονται στους βοσκότοπους με συγκομιζόμενες τροφές για αυτοκατανάλωση, στο πλαίσιο της αναθεωρημένης Κ.Α.Π., μπορούν να ενισχύσουν την κτηνοτροφική παραγωγή και παράλληλα να μειώσουν την εξάρτηση των ορεινών περιοχών από τις πεδινές για τη προμήθεια ζωοτροφών.

Σύμφωνα με το Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης 2007-2013, η εκτατικοποίηση της κτηνοτροφίας (www.agrotikianaptixi.gr), οι δασώσεις γεωργικών και μη γαιών, η

Τράπεζα δασικού γενετικού υλικού, η επικαιροποίηση της απογραφής των δασών και των δασικών εκτάσεων, η αποκατάσταση του δασοκομικού δυναμικού όπως και τα έργα δασικής αναφυχής σε δημόσια δάση και δασικές εκτάσεις, αποτελούν μερικά παραδείγματα που αφορούν στη διατήρηση και αειφορική διαχείριση των δασών (Αλεξανδρίδου, 2008).

Στο πλαίσιο της διατήρησης/αναβίωσης ποικιλιών που παραδοσιακά καλλιεργούνταν στην περιοχή, προσφέρεται η καλλιέργεια μηλιάς (ποικιλία φικιά), βερικοκιάς (ποικιλία καϊσιά), ροδιάς και αμπέλου (ποικιλία σαββατιανό, ντιμπαντίκι, μπαρμάκι, μοσχάτο, σταυρωτό ή αμπελακιώτικο) και των παραγώγων του (κρασί, τσίπουρο), ελιάς, συκιάς (ποικιλία κρεμέζικο, καρτσιώτικο) καθώς και καρυδιάς και αμυγδαλιάς. Εξάλλου όπως υποστηρίζει ο Λαμπριανίδης (2004), όλα τα «τοπικά προϊόντα θεωρούνται ως πιθανό «ατού των περιφερειών», σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Περιφερειών (1996). Επίσης στον Κίσαβο θα μπορούσε να καλλιεργηθεί η κρανιά, ένα δένδρο αυτοφυές στην περιοχή, που προσαρμόζεται άριστα στην υψομετρική ζώνη των 300 – 800 μέτρων (Διαμαντής, 2009). Επιπλέον αξίζει να ερευνηθούν, νέες γεωργικές μέθοδοι όπως οι πολυτεείς πολυκαλλιέργειες, η αγροδοσοπονία, η σπορά χωρίς όργωμα ή με επιφανειακό όργωμα και η «μόνιμη γεωργία» ή «μόνιμη καλλιέργεια» (permaculture) (Bates και Hemenway, 2010)

Η παραγωγή εναλλακτικών γεωργικών προϊόντων, όπως φαρμακευτικά ή αρωματικά βότανα, ξυλοκάρβουνα, μέλι, τοπικά παραδοσιακά προϊόντα και η αξιοποίηση της βιομάζας μπορούν να αποτελέσουν μια επιπλέον οικονομική εισροή για την περιοχή.

Από την άλλη οι παραδοσιακές τεχνονομίες ή δεξιότητες (local know-how), αποτελούν το απόσταγμα εμπειρικών γνώσεων και πρακτικών και είναι στενά συνδεδεμένες με τις ιδιαιτερότητες το τόπου. Κατ' αυτήν την έννοια μπορούν να αποτελέσουν πηγή δυναμισμού και αναπτυξιακών δράσεων για τα τοπικά παραγωγικά συστήματα, δεδομένου ότι αυτού του τύπου οι γνώσεις συντελούν στη διατήρηση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων και των εν δυνάμει πλεονεκτημάτων (Ανθοπούλου, 2004). Το αυξημένο ενδιαφέρον των επισκεπτών για αναμνηστικά αντικείμενα υποκινεί μια νέα αγορά τοπικών προϊόντων (π.χ. υφαντά) συμβάλλοντας έτσι στην πολυαπασχόληση ιδιαίτερα της αγρότισσας γυναίκας (Θεοδωροπούλου και Αποστολόπουλος, 2003).

Τριτογενής Τομέας

Η ανάπτυξη του τουρισμού στηρίζεται στα οικονομικά χαρακτηριστικά του τόπου υποδοχής καθώς και στους ιδιαίτερους φυσικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς πόρους που αυτή διαθέτει. Οι πόροι αυτοί συνιστούν ουσιαστικά την πρώτη ύλη η οποία λειτουργεί ως θέλγητρο προσέλκυσης επισκεπτών (Τσάρτας κ.ά., 2010)

Το πλούσιο αρχιτεκτονικό απόθεμα, τα τοπικά παραδοσιακά προϊόντα και οι εναλλαγές του τοπίου αποτελούν τουριστικούς πόρους, οι οποίοι σε συνδυασμό με το παράλιο μέτωπο μπορούν να αναδείξουν την περιοχή ως τουριστικό προορισμό τεσσάρων εποχών. Στο πλαίσιο της στρατηγικής ανάπτυξης του τουρισμού, η μελέτη της Περιοχής Κ. Ολύμπου, Κίσαβου και Μαυροβουνίου (Παλούμπης και Σιδηρόπουλος, 2003), προτείνει μεταξύ άλλων, τη δημιουργία ελαφριάς υποδομής για υπαίθρια αναψυχή, την εγκατάσταση παρατηρητηρίων πανίδας, τη μετατροπή των εγκαταλελειμμένων παραδοσιακών κατοικιών σε αγροτουριστικά καταλύματα, τη συντήρηση και ανάδειξη των πολιτιστικών πόρων με την τοποθέτηση επεξηγηματικών πινακίδων, την οργάνωση και λειτουργία θεματικών δικτύων και συνεργασιών, την ανάπτυξη/βελτίωση της

ηλεκτρονικής πληροφόρησης καθώς και τη δημιουργία ειδικού φορέα υπεύθυνου για το τουρισμό περιπέτειας.

Περαιτέρω προτείνουμε τη δημιουργία Βοτανικού Κήπου, την ανάδειξη του Πολιτιστικού Κέντρου Αμπελακίων ως Κέντρου Υφαντικής Τέχνης με την επαναλειτουργία των 16 αργαλειών, και τη διαφοροποίηση του Λαογραφικού Μουσείου Αμπελακίων με θεματικές δραστηριότητες στοχεύοντας έτσι στη συμμετοχή των επισκεπτών και της τοπικής κοινωνίας.

Ιδιαίτερη σημασία για την ανάδειξη του τουριστικού προορισμού διαδραματίζει η δημιουργία ενός μύθου και μιας αφήγησης (Stamboulis and Skayannis, 2003) και η ξεχωριστή ταξιδιωτική εμπειρία, υπό την έννοια της γνώσης, της εκπαίδευσης (Buhalis, 2000), της συμμετοχής και της συναίσθησης των επισκεπτών στα τοπικά δρώμενα και στον παραδοσιακό τρόπο ζωής (Αποστολόπουλος και Σδράλη, 2009). Στο πλαίσιο αυτό ο τουριστικός προορισμός αποκτά ταυτότητα και περιεχόμενο, το οποίο προσδίδει ένα στίγμα στην περιοχή και λειτουργεί σαν ομπρέλα συνδέοντας εταιρείες και άλλους φορείς σε μια κοινή εικόνα. Η κινητοποίηση του πληθυσμού για συνεργασίες είναι καίριας σημασίας, προαπαιτεί δε μεταφορά γνώσης και εμπειρίας πετυχημένων παραδειγμάτων (Scott et al. 2007, Cawley and Gillmor 2007) αντίστοιχων περιοχών, καθώς και επιτόπια επίσκεψη στις περιοχές ενδιαφέροντος.

Συμπεράσματα

Στις μέρες μας οι αγροτικές και ιδιαίτερα οι ορεινές μειονεκτικές περιοχές υπόκεινται σε μεγάλες διαρθρωτικές αλλαγές, δεδομένων των νέων συνθηκών που επικρατούν παγκοσμίως σε οικονομικό, κοινωνικό και περιβαλλοντικό επίπεδο.

Από την ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης προκύπτει ότι η περιοχή μελέτης ενέχει τις προοπτικές και τη δυναμική για τη θεμελίωση και τη στήριξη της ενδογενούς ανάπτυξης. Βασικά πλεονεκτήματα θεωρούνται η δεσπόζουσα θέση της περιοχής, οι ικανοποιητικές δυνατότητες για βιολογική κτηνοτροφία και μικρής κλίμακας βιολογική γεωργία, η πλούσια βιοποικιλότητα, οι εναλλαγές στο τοπίο και στη γεωμορφολογία της περιοχής που ευνοούν την ανάπτυξη εναλλακτικών τουριστικών δραστηριοτήτων, ενώ ο ορεινός της χαρακτήρας επιτρέπει την ένταξη σε εξειδικευμένα προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (π.χ. πρόγραμμα EDORA-European Development Opportunities for Rural Areas).

Όμως το ιδιαίτερο στοιχείο της περιοχής είναι η ιστορική και αρχιτεκτονική της κληρονομιά, το οποίο αποτελεί εν δυνάμει προστιθέμενη αξία, δεδομένης της αυξημένης ζήτησης για αγροτουρισμό βασισμένο στην πολιτισμική κληρονομιά.

Εν τούτοις από την επιτόπια έρευνα διαπιστώθηκε στασιμότητα και σταδιακή απαξίωση των οικονομικών δραστηριοτήτων του πρωτογενή τομέα, μεγάλος μέσος όρος ηλικίας, απουσία δομών υποστήριξης και οργάνωσης του παραγωγικού δυναμικού, τάση εγκατάλειψης της περιοχής καθώς και ελλείψεις σε βασικές υποδομές (π.χ. οδικό και αποχετευτικό δίκτυο, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, νέες τεχνολογίες κλπ.). Συνοψίζοντας προτείνουμε την επικέντρωση στην επίλυση των διαρθρωτικών προβλημάτων αντί της αποσπασματικής παροχής οικονομικών ενισχύσεων, κατά την εκπόνηση των αναπτυξιακών και διαχειριστικών προγραμμάτων.

MANAGEMENT OF MOUNTAINOUS REGIONS OF NATURA 2000 NETWORK. THE CASE OF KISAVOS (OSSA)

P. Katsimpiri¹, G. Efthimiou², V. Detsis¹, A. Skordilis³

¹ Harokopio University, Dept. of Home Economics & Ecology, katsimpiri_p@gnto.gr, detsis@hua.gr

² Department of Forestry and Natural Environment Management, Technological Educational Institute of Larissa, Karditsa annex, Greece, efthimiou@teilar.gr

³ Greenways Landscape Architecture Ltd., Athens, askordilis@otenet.gr

ABSTRACT

Significant changes in the Greek countryside have taken place as an effect of the integration of the Common Agricultural Policy (CAP) into the agricultural sector; the most important being rural depopulation and abandonment of agricultural production, particularly in mountainous Less Favoured Areas (LFA). The latter has led to changes in land use, landscape and biodiversity. In the above framework, this study seeks to identify the problems of the mountainous region of Kisavos and specifically of the settlements Ambelakia, Tempe and Spilia, also attempting to formulate a comprehensive proposal for the respective development based mainly on: a) the identification and exploitation of local advantages and b) complementarities and links with the wider geographical area. The management of this protected area aims at optimising the socio-spatial development effort, by taking into account the principles of sustainable development. The «bottom-up» approach is employed in the current study as a methodological tool (interviews, questionnaires) complemented with the qualitative analysis of statistical data. Finally, the current study concludes with proposing some development plans of the mountain area and particularly for the sectors of organic agriculture, farming and tourism.

Key words: management of mountainous areas, NATURA 2000, Kisavos

Βιβλιογραφία

Αλέγρας Γ. (2003). Περιβάλλον, Τοπική Ανάπτυξη και Αγροτική Διαφοροποίηση στο: Μπεριάτος Η. και Ψαλτόπουλος Δ (επιμέλεια), *Περιβάλλον και Ανάπτυξη της Υπαίθρου*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 225 – 237

Αλεξανδρίδου Ε. (2008). Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης 2007-2013: παραδείγματα που αφορούν στη διατήρηση και αειφορική διαχείριση των δασών, στο *ΑΜΦΙΒΙΟΝ*, τ. 73/ 1-2, σελ. 15

Ανθοπούλου Θ. (2004). Τοπικές τεχνογνωσίες, καινοτομία και ανάπτυξη της υπαίθρου: Η ελαιοργαία στη Λέσβο και η μεταξουργία στο Σουφλί, στο Σπιλάνης Ι., Ιωσηφίδης Θ., Κίζος Α. (επιμέλεια), *Στρατηγικές Ανάπτυξης σε Λιγότερο Ενονημένες Περιοχές*, Εκδόσεις GUTENBERG Αθήνα, σελ. 203 – 234

Αποστολόπουλος Κ. και Σδράλη Δ. Β. (2009). *Εναλλακτικός και Ήπιος Τουρισμός Υπαίθρου Θεωρητική Προσέγγιση και Εφαρμογές*, Εκδόσεις Δ.Β. ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.Ε.Ε. Αθήνα

Bates A. και Hemenway T. (2010). Από την παραδοσιακή γεωργία στην Permaculture, στο συλλογικό τόμο (επιμέλεια: EXPLORER) με τίτλο: *Η Κατάσταση του Κόσμου - Ο*

- πολιτισμός μας σε μετάβαση, Από την καταναλωτισμό στην αειφορία, (Ινστιτούτο WORLDWATCH), εκδόσεις ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΓΗ Για την κοινωνία και το περιβάλλον, Αθήνα, σελ. 54 – 61
- Buhalis D. (2000). Marketing the competitive destination of the future, *Tourism Management*, v. 21, pp. 97 – 116
- Διαμαντής Σ. (2009). Κρανιά: Μια νέα, σοβαρή εναλλακτική καλλιέργεια για ορεινές και ημιορεινές περιοχές της χώρας μας, *περιοδικό ΕΘΙΑΓΕ*, τεύχος 36, σελ. 18 –19
- Zoppi C. and Lai S. (2010). Assessment of the Regional Landscape Plan of Sardinia (Italy): A participatory-action-research case study type, *Land Use Policy*, v.27, pp. 690 – 705
- Θεοδωροπούλου Ε. και Αποστολόπουλος Κ.Δ. (2003), Συνδυασμός οικο-αγροτουρισμού και βιολογικής γεωργίας: Μια εναλλακτική μορφή ανάπτυξης της Ελληνικής Υπαίθρου, στο Μπεριάτος Η. και Ψαλτόπουλος Δ. (επιμέλεια) *Περιβάλλον και Ανάπτυξη της Υπαίθρου*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σελ. 154 – 165
- Iorio M. and Corsale A. (2010). Rural tourism and livelihood strategies in Romania, *Journal of Rural Studies*, v. 26, pp.152 – 162
- Kassioumis K., Papageorgiou K., Christodoulou Ath., Blioumis V. (2004). Rural development by afforestation in predominantly agricultural areas: issues and challenges from two areas in Greece, *Forest Policy and Economics*, v. 6, pp. 483 – 49
- Κατσιμπίρη Π. (2011). Περιβαλλοντικός σχεδιασμός και ήπια ανάπτυξη του Ν.Δ. Κίσαβου και των οικισμών Αμπελάκια, Τέμπη και Σπηλιά, Μεταπτυχιακή διατριβή στη ΜΠΣ Βιώσιμη Ανάπτυξη, Κατεύθυνση Διαχείριση Περιβάλλοντος, σελ. 1- 425, *Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο*
- Cawley M. and Gillmor D. (2007). Integrated rural tourism: Concepts and Practice, *Annals of Tourism Research*, v. 35, pp.316 – 337
- Christopoulou O.G. and Tsachalidis E. (2004). Conservation policies for protected areas (wetlands) in Greece: A survey of local residents' attitude, *Water, Air and Soil Pollution*, v. 4, pp. 445 – 457
- Κομίλης Π. και Βαγιονής Ν. (2000). Εισαγωγή σε μεθόδους και τεχνικές αξιολόγησης στον περιφερειακό και χωροταξικό σχεδιασμό, ΚΕΠΕ, Αθήνα
- Λαδιάς Χ.Α. (2006). Επιχειρηματικότητα και περιφερειακή ανάπτυξη, 4^η *Διημερίδα Επιχειρηματικότητας*, σελ. 1 – 8, Αθήνα, 18-19 Μαΐου 2006, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
- Λαμπριανίδης Λ. (2004). Τοπικά προϊόντα ως ένα μέσο για την υποβοήθηση της ανάπτυξης των ορεινών περιοχών της Ευρωπαϊκής Υπαίθρου, στο: Σπιλάνης Ι., Ιωσηφίδης Θ., Κίζος Α. (επιμέλεια), *Στρατηγικές Ανάπτυξης σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές*, Εκδόσεις GUTENBERG Αθήνα σελ. 39 – 68
- Λουλούδης Λ., Βλάχος Γ., Χριστόπουλος Στ., (2004). Η τοπική δυναμική επιβίωσης στις ελληνικές ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, Σπιλάνης Ι., Ιωσηφίδης Θ., Κίζος Α. (επιμέλεια), *Στρατηγικές Ανάπτυξης σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές*, Εκδόσεις GUTENBERG Αθήνα σελ. 233 – 266
- Liu A. (2006). Tourism in rural areas: Kedah, Malaysia, *Tourism Management*, v.27: 878 – 889
- Marsden T. and Sonnino R. (2008). Rural development and the regional state: Denying multifunctional agriculture in the UK, *Journal of Rural Studies*, v. 24, pp.422-431

- Magnani N. and Struffi L. (2009). Translation sociology and social capital in rural development initiatives. A case study from the Italian Alps, *Journal of Rural Studies*, v. 25, pp. 231 – 238
- Murdoch J. (2000). Networks – a new paradigm of rural development?, *Journal of Rural Studies*, v. 16, pp. 407- 419
- Μιγκίρος Γ. Σταμάτης Γ, Αντωνίου Β., Καραντούνιας Γ., Ρίτσος Α., Αντωνίου Β., Μιγκίρου Χ., Ψωμιιάδης Ε., Ελευθεριάδης Ι., Μπούτλας Ι. (2008). *Καταγραφή - αξιολόγηση προτάσεων υδραυλικών έργων περιοχής Κάτω Ολύμπου - Όσσας – Μαυροβούνιου*, (Τεχνική Έκθεση: Ορεινοί Ταμιευτήρες), σελ. 1-275 Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Γ.Π.Α.) -Τομέας Γεωλογικών επιστημών και Ατμοσφαιρικού Περιβάλλοντος, Εργαστήριο Ορυκτολογίας – Γεωλογίας
- Ντάφης Σ. (2000). Οικολογική διαχείριση και καλλιέργεια του δάσους στο περιοδικό *ΑΜΦΙΒΙΟΝ* – ΕΚΒΥ, τ. 30/1-2 σελ. 6 - 8
- Παλούμπης Δ. και Σιδηρόπουλος Κ. (2003). *Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Θεσσαλίας, Περιοχή Ολύμπου - Όσσης (Κίσαβου) - Μαυροβούνιου*, Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (Ε.Ο.Τ.), σελ. 1- 211
- Παπαγεωργίου Α. (2001). Ζητήματα Δασικής Πολιτικής, στο: *Βιώσιμη Ελλάδα και το Μεσογειακό Σχέδιο Δράσης*, Κείμενα Εργασίας του Εθνικού Κέντρου Περιβάλλοντος και Αειφόρου Ανάπτυξης (ΕΚΠΑΑ), σελ.54 – 57
- Παπαδόπουλος Α. Γ. και Λιαρικός Κ. (2004), Προς ποια αγροτική ανάπτυξη των λιγότερο ευνοημένων περιοχών στην Ελλάδα; στο: Σπιλάνης Ι., Ιωσηφίδης Θ., Κίζος Α. (επιμέλεια), *Στρατηγικές Ανάπτυξης σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές*, Εκδόσεις GUTENBERG Αθήνα σελ. 69 - 106
- Pavlikakis G.E. and Tsihrintzis V.A.(2006). Perceptions and preferences of the local population in Eastern Macedonia and Thrace National Park in Greece, *Landscape and Urban Planning*, v. 77, pp.1 – 16
- Σαρρή, Ε., Γιούργα Χ., Δάντσης Θ. (2006). Η Διακίνηση των Βιολογικών Προϊόντων στους Νομούς: Λάρισα, Μαγνησίας, Φθιώτιδας, 9^ο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας, Θεματική Ενότητα: «Εναλλακτικές μορφές γεωργίας: Μια οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική προσέγγιση», Αθήνα 2 – 4 Νοεμβρίου 2006, σελ. 1047 – 1055 (Διαθέσιμο και στο Διαδίκτυο <http://www.agro.auth.gr/etagro/ENOTHTA8.pdf> ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης 19.05.2011)
- Scott N., Cooper C., Baggio R. (2007). Destination Networks – Four Australian cases, *Annals of Tourism Research*, v. 35, pp. 169 – 188
- Soliva R. (2007). Agricultural Decline, Landscape Change, and Outmigration, *Mountain Research and Development*, v. 27, pp. 124 – 129 (Published by: International Mountain Society URL: <http://www.bioone.org/doi/full/10.1659/mrd.0907>, ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης 27.12.2010
- Soliva R., Ronningen K., Bella I., Bezak P., Cooper T., Flo B. E., Marty P., Potter C., (2008). Envisioning upland futures: Stakeholder responses to scenarios for Europe’s mountain landscapes, *Journal of Rural Studies*, v. 24, pp. 56-71
- Σταματίου Ε. (2006). Πράσινη επιχειρηματικότητα - χωρικός σχεδιασμός & περιβαλλοντική διαχείριση, 4^η *Δημερίδα Επιχειρηματικότητας*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2006, σελ. 1-11, διαθέσιμο και στο <http://kallithea.hua.gr/epixeirein/dihm4%20docs/stamatiou.pdf>

- Stamboulis Y. and Skayannis P. (2002). Innovation strategies and technology for experience-based tourism, *Tourism Management*, v. 24, pp. 35 – 43
- Stoate C., Baldi A., Beja P., Boatman N.D., Herzon I., van Doorn A., de Snoo G.R., Rakosy I., Ramwell C. (2009). Ecological impacts of early 21st century agricultural change in Europe – A review, *Journal of Environmental Management*, v. 21, pp. 22 – 46
- Tao T.C.H. and Wall G. (2009). Tourism as a sustainable livelihood strategy, *Tourism Management* v. 30, pp. 90 – 98
- Τζίκα Ι. (2009). Αξιολόγηση του προγράμματος Νέων Αγροτών, Μεταπτυχιακή εργασία του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη & Διαχείριση του Αγροτικού Χώρου», σελ. 1-69, *Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης*
- Τσάρτας Π., Στογιαννίδου Μ., Σταυρινούδης Θ. (2004). Οι λιγότερο ευνοημένες περιοχές ως τουριστικοί προορισμοί στο: Σπιλάνης Ι., Ιωσηφίδης Θ., Κίζος Α. (επιμέλεια), *Στρατηγικές Ανάπτυξης σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές*, Εκδόσεις GUTENBERG σελ. 295 – 306
- Τσάρτας Π., Σταυρινούδης Θ., Ζαγκότση Σ., Κυριακάκη Α., Βασιλείου Μ. (2010). *Τουρισμός και Περιβάλλον, Οδηγός για το Περιβάλλον*, εκδόσεις WWF Ελλάς, σελ. 1-220, Αθήνα
- Τσούκας Ν. (2001). Εθνικό Δίκτυο Παράδοσης, Πολιτισμού και Κοινωνικού Βίου, Πρακτικά Διαρκούς Διάσκεψης των Ιστορικών Πόλεων της Μεσογείου (Σπάρτη 29 Μαρτίου – 1 Απριλίου 2001) με θέμα: Πόλη Δημοκρατία και Πολιτική, επετειακή έκδοση με την ευκαιρία της Παγκόσμιας Ημέρας των Μνημείων (18/4/2002) και της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης της Επιστημονικής Επιτροπής Ιστορικών Πόλεων CIVVIH - ICOMOS με θέμα: *Προστασία και Ανάπτυξη των Ιστορικών Πόλεων στον 21^ο αι.*, Κέρκυρα 18 – 20/04/2002, σελ. 260 - 261
- Yang M., Hens L., Ou X., De Wulf R. (2009). Tourism: An Alternative to Development?, *Mountain Research and Development*, v. 29, pp. 75 – 81 (Published by: International Mountain Society URL: <http://www.bioone.org/doi/full/10.1659/mrd.1051>, ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης 27.12.2010)
- Fleischer A. and Tchetchik A. (2005). Does rural tourism benefit form agriculture? *Tourism Management*, v. 26, pp. 493 – 501
- Δικτυακοί Τόποι:**
<http://www.filotis.gr>, (τελευταία πρόσβαση 8/5/2011)
http://www.thessalia.gr/diktio/uploads/material/ΔΙΑΓΝ_ΒΙΟΛΟΓΓ, Διαγνωστική Έκθεση Βιολογικής Γεωργίας, (τελευταία πρόσβαση 05/01/2011)
http://www.agrotikianaptixi.gr/Uploads/Files/nsp_101209_sfc_tel.pdf (τελευταία πρόσβαση 15/5/2011)
http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_AppliedResearch/edora.html (τελευταία πρόσβαση 8.7.2009)